

Dorota Żołądź-Strzelczyk

ORCID 0000-0002-4075-3002

Wydział Studiów Edukacyjnych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

„Takich dzieci nie spotyka się na żadnym dworze w Europie” – edukacja dziewcząt na dworze Wittelsbachów w Neuburgu

“You Won’t Find Such Children at Any Royal Court in Europe”. Girls’ Education in the House of Wittelsbach in Neuburg

The article is devoted to the education of the daughters of Prince Philip Wilhelm Wittelsbach and his second wife Elisabeth Amelia. It aims to show the scope of parental comments contained in the instructions for princesses’ chambermaids, published at the end of the 19th century by Friedrich Schmidt, and thus show the customs related to the upbringing of girls in the 17th century. In the Wittelsbach family, as in other dynastic families, there was a custom of proper education of offspring for generations. Representatives of this family systematically wrote down instructions related to the upbringing of children, and these were not exceptional situations, but a family tradition. People who looked after the children and ensured their proper education were carefully selected. Proper education also applied to daughters. The piety of maidens was shaped; their character and diligence was developed. They were also taught languages, dances, playing instruments, singing and drawing. Brilliantly brought up girls were prepared for a proper marriage. The eldest princess Eleonora Magdalena married Emperor Leopold I Habsburg; the younger maidens married the rulers of Portugal, Spain, Parma.

Keywords: education of the elite, education of girls, educational instructions, the Wittelsbachs

Słowa kluczowe: edukacja elit, edukacja dziewcząt, instrukcje wychowawcze, Wittelsbachowie

Wprowadzenie

Niniejsze rozważania poświęcone są edukacji córek księcia Filipa Wilhelma Wittelsbacha i jego drugiej żony Elżbiety Amelii. Ich celem jest pokazanie zakresu uwag rodzicielskich, a tym samym zwyczajów związanych z wychowa-

niem dziewcząt w XVII w. Para książęca w latach 1655–1679 doczekała się siedemnaściorga dzieci, w tym ośmiu córek. W rodzinie Wittelsbachów, zarówno w linii bawarskiej, jak i palatyńskiej, powszechny był zwyczaj spisywania instrukcji dotyczących wychowania dzieci i opieki nad nimi, adresowanych do ochmistrzów, ochmistrzyń lub preceptorów nie tylko synów, ale również córek książęcych¹. Tak też było w przypadku rodziny Filipa Wilhelma. Wychowanie każdego dziecka pary książęcej ukierunkowane zostało przez rodziców za pomocą wskazówek, w których omówione zostały zasady zachowania dzieci i postępowania z nimi. Opublikowane w końcu XIX w. przez Friedricha Schmidta zalecenia dla córek księcia Neuburga stanowią podstawę rozważań nad edukacją przedstawicielek XVII-wiecznych elit europejskich.

Edukacja dziewcząt z rodzin książęcych w czasach nowożytnych

Dwory książęce były w epoce nowożytnej miejscem edukowania dziewcząt, zarówno córek książęcych, jak i panien z innych rodzin². Kobiety nie miały ówczesnie zbyt wielu możliwości zdobywania wiedzy i umiejętności, zresztą ich zakres był w odniesieniu do nich bardzo ograniczony i zdecydowanie sprofilowany. Wynikało to z sytuacji kobiet, dla których przewidywano konkretne pola aktywności, związane z domem, rodziną lub religią. Dotyczyło to zasadniczo także panien z rodzin dynastycznych. Ich możliwości w zakresie edukacji były znacznie bogatsze niż innych dziewcząt, ale też w stosunku do nich oczekiwania były większe. Obok typowo niewieścich, panny z rodzin dynastycznych były przygotowywane do zajęć związanych z wypełnianiem obowiązków książęcych, królewskich czy cesarskich małżonek. Kształcono je w domach i na dworach niekiedy podobnie jak książęcych synów, co więcej, czasami korzystały one z nauk tych samych nauczycieli, co ich bracia. Księżniczki posiadały własne dwory z pannami dworskimi, służbą, a nad wszystkim czuwały ochmistrzyńnie. Były to starannie dobrane niewiasty, wywodzące się z rodzin pozostających w kręgu dworu niekiedy od pokoleń.

Na dworach książęcych zazwyczaj wychowywano chłopców i dziewczęta razem aż do ukończenia sześciu, siedmiu lub ośmiu lat. W tym mniej więcej wieku powierzano dzieci opiece ochmistrzów oraz preceptorów i otrzymywały one

¹ Por. F. Schmidt, *Geschichte der Erziehung der Pfälzischen Wittelsbacher. Urkunden*, Berlin 1899 (Monumenta Germaniae Paedagogica, nr 19); idem, *Geschichte der Erziehung der Bayerischen Wittelsbacher von den frühesten Zeiten. Urkunden nebst geschichtlichen Überblick und Register*, Berlin 1892 (Monumenta Germaniae Paedagogica, nr 14).

² Por. m.in. J. Jacobi, *Mädchen- und Frauenbildung in Europa. Von 1500 bis zur Gegenwart*, Frankfurt-Main 2013, s. 66 i nn; K. Targosz, *Sawantki w Polsce XVII w. Aspiracje intelektualne kobiet ze środowisk dworskich*, Warszawa 1997.

swoje odrębne dwory. Odtąd dziewczynki i chłopcy wychowywani byli osobno i często nie utrzymywali ze sobą żadnych, oprócz oficjalnych, kontaktów³. Chłopcy oddawani byli pod opiekę mężczyzn, dziewczęta kobiet i kontakty z płcią przeciwną bywały wręcz zabronione. Opiekunki księżniczek, podobnie jak ochmistrzowie, wyposażane były w instrukcje sporządzone przez matkę lub ojca⁴.

Dziewczęta z rodzin książęcych teoretycznie miały większe możliwości rozwoju, zdobywania wiedzy, jednocześnie bardzo pilnowano ich zachowania i wychowania religijno-moralnego. Zalecenia dotyczące tego, jak powinna być wychowywana dobrze urodzona panna pojawiają się u różnych autorów począwszy od czasów średniowiecza.

O ile w przypadku wychowania synów książęcych czerpano z myśli i wskazówek m.in. Erazma z Rotterdamu, to w odniesieniu do dziewcząt sięgano do zaleceń Juana Louisa Vivesa, zawartych w traktacie *O wychowaniu niewiasty chrześcijanki* dedykowanym pierwszej żonie Henryka VIII, Katarzynie Aragońskiej⁵. Tak było również w przypadku dynastii Wittelsbachów – zarówno w ich zwyczajach edukacyjnych, jak i spisywanych instrukcjach dostrzec można podobieństwa do koncepcji Vivesa i to niezależnie od wyznania⁶. W myśl jego wskazówek najważniejsze w wychowaniu dziewcząt były: czystość jako „kwintesencja kobiecej cnoty”, pobożność i umiejętności związane z prowadzeniem domu (gotowanie, robotki ręczne). Inna rzecz, że były to założenia obecne w teorii i praktyce edukacyjnej od wieków. Vives wpisał się więc swoim podejściem do wychowania dziewcząt w występujące trendy i schematy.

Podstawą edukacji kobiet było wychowanie religijne i wypełnianie rozmaitych czynności z tym związanych. Ich zakres wzrastał wraz z wiekiem dziew-

³ B. Kägler, *Frauen am Münchener Hof (1651–1756)*, Kallmünz-Opf. 2011, s. 122–123.

⁴ P. Többicke, *Höfische Erziehung – Grundsätze und Struktur einer pädagogischen Doktrin des Umgangsverhaltens, nach den fürstlichen Erziehungsinstruktionen des 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Darmstadt 1983, s. 54–91. Zwyczaj spisywania wskazówek dotyczących wychowania córek i opieki nad nimi występował również na innych terenach. Z ziem Rzeczypospolitej znane są takie wskazówki spisane przez Bogusława Radziwiłła dla jego jedynej córki, Ludwiki Karoliny. Zob. U. Augustyniak, *Instrukcja Bogusława Radziwiłła dla opiekunów jego córki, Ludwiki Karoliny. (Przyczynek do edukacji młodej ewangeliczki w końcu XVII wieku)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1991, t. 36, s. 215–235. Najnowsza edycja tej instrukcji: B. Radziwiłł, *Informacja panom ekonomom córki mej (1667)*, [w] *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI–XVII w.)*, wstęp, objaśnienia D. Żołądź-Strzelczyk, M.E. Kowalczyk, Wrocław 2017, s. 397–415.

⁵ B.S. Travitsky, *Reprinting Tudor History: The Case of Catherine of Aragon*, „Renaissance Quarterly” 1997, t. 50, nr 1, s. 164–174; N. Giza, *Ideal kobiety angielskiego renesansu w świetle XVI-wiecznej literatury parenetycznej*, Kraków 2020.

⁶ A.L. Thomas, *A House Divided: Wittelsbach Confessional Court Cultures in the Holy Roman Empire, c. 1550–1650*, Leyden–Boston 2010, s. 51 i nn.

czą. Księżniczki wdrażane były także do obowiązków reprezentacyjnych, do których należało m.in. uczestniczenie w mszach świętych i innych uroczystościach kościelnych i świeckich. Takie podejście owocowało tym, że w dorosłym życiu księżniczki okazywały pobożność, niekiedy graniczącą z dewocją, niezwykłą dobroczynność, ofiarując kościołom rozmaite dary, wspierając ubogich, odbywając pielgrzymki, itp.

Ważnym elementem edukacji były nauki, ale nie miały one jakiegoś nadrzędnego znaczenia. Panny uczono przede wszystkim czytania i pisania, języków obcych – włoskiego, francuskiego, niekiedy łaciny. Uwzględniano także inne umiejętności, takie jak taniec czy muzyka, niekiedy rysunek. Dziewczęta poddawane były kontroli – nie powinny zostawać same, miały im zawsze towarzyszyć panny z fraucymeru, wszystkich nadzorowała ochmistrzyni, a za jej pośrednictwem matka czy ojciec. Księżniczki w zasadzie nie mogły podejmować żadnych decyzji związanych ze swoim życiem, robili to za nich rodzice lub opiekunowie. To oni ukierunkowywali edukację panien i decydowali o ich losie, wybierając męża odpowiadającego pozycją lub wpisującego się w politykę rodu. Edukacja księżniczek powinna zatem być taka, aby pomogła im zaistnieć najpierw na swoistym rynku matrymonialnym, a następnie wywiązać się z nałożonych na małżonki księżąt ról i obowiązków.

Jakie to były obowiązki, pokazuje instrukcja spisana przez księcia Saksonii Ernesta I Pobożnego (1601–1675). W 18 punktach opisał on, jak ma postępować księżna, czym się zajmować i o co dbać⁷. Wynikają z instrukcji następujące funkcje: macierzyńska i gospodarska, i to do nich kobieta powinna zostać przygotowana. Księżna miała więc nadzorować wszystkie dzieci, szczególnie płci żeńskiej, co najmniej raz w tygodniu powinna odwiedzać dziecięce pokoje, sprawdzać czy wszystko jest w porządku i czy przestrzegane są wszystkie zarządzenia dotyczące dzieci i ich opiekunów. Na pierwszym planie stawiano wychowanie religijne, stąd obowiązkiem księżnej było dopilnowanie, aby dzieci uczestniczyły we mszy, odmawiały modlitwy, słuchały z uwagą kazań, z których treści powinny być od czasu do czasu odpytywane. Do księżnej należało również dopilnowanie komnat kobiecych i jej mieszkańek. Panny powinny mieć zawsze jakieś zajęcie – robotki ręczne, gotowanie, pieczenie, itp. Macierzyńska funkcja dotyczyła także dbałości o ubiór, łącznie z bielizną. Rzecz jasna, pani dworu miała czuwać nad tym, aby dzieciom niczego nie brakowało, aby osoby odpowiedzialne wywiązywały się ze swoich zadań. Z tym wiązała się kolejna funkcja – gospodarska. Księżna powinna być gospodarna, miała nad wszystkim czuwać, aby niczego nie brakowało, ale także, aby nic się nie marnowało, stąd

⁷ *Instruction. Vor eine Fürstin als Landesmutter was sie den Hof sowohl den dennen Fürstl. Kindern und deren Erziehung als auch sonst zu thun*, [w] J.H. Gelbke, *Herzog Ernst der Erste genant der Fromme zu Gotha als Mensch und Regent*, t. 3, Gotha 1810, s. 154–158.

zalecenia naprawiania starych czy zepsutych rzeczy, kontrolowanie czy nic nie zginęło. Należało raz w roku sprawdzać stan ubrań i rzeczy wartościowych według sporządzonych wcześniej spisów. Do niej należała również dbałość o stan i zaopatrzenie dworskiej apteki. Podobnie czuwanie nad doborem i przyrządzaniem potraw, zaopatrzeniem spiżarni w świeże produkty należało do obowiązków pani dworu. Zasadniczo powinna ona dbać o wszystkie dobra zgromadzone na dworze, o naczynia, pościel, dywany, meble, zasłony, tak aby „wszystko było utrzymane w dobrym stanie i aby nic się nie marnowało”. Oczywiście sama księżna tego wszystkiego nie robiła, wyznaczała odpowiednie osoby, które miały się zająć kuchnią, spiżarnią, apteką, pokojami kobiecymi i dziecięcymi, do niej należało dopilnowanie i czuwanie nad wszystkim.

Tradycje edukacyjne Wittelsbachów

Pierwszą żoną Filipa Wilhelma (1615–1690) z dynastii Wittelsbachów, od 1685 r. elektora palatyna reńskiego, była jego kuzynka ze strony matki⁸, polska królowa Anna Katarzyna Konstancja (1619–1651), córka Zygmunta III Wazy i jego drugiej żony Konstancji. Ich ślub odbył się w czerwcu 1642 r.⁹ Kiedy zmarła, wdowiec we wrześniu 1653 r. poślubił Elżbietę Amelię (1635–1709), córkę landgrafa Hessen-Darmstadt Jerzego II (1605–1661) i Zofii Eleonory (1609–1671), córki Jana Jerzego I Wettyna (1585–1656), księcia Saksonii. Z pierwszego małżeństwa nie miał potomstwa (Anna Katarzyna w 1645 r. urodziła martwego syna), ale druga żona 23 razy zachodziła w ciążę i urodziła siedemnaścioro dzieci. Czternaścioro z nich dożyło dorosłości. Związek z Elżbietą Amalią był, jak wnosić można z korespondencji małżonków, szczęśliwy i pełen miłości. Podróżując, Filip pisał do małżonki z każdego postoju, liczył dni do powrotu, jego listy pełne są zapewnień o miłości do niej¹⁰.

Najstarszym dzieckiem pary książęcej była Eleonora Magdalena Teresa, urodzona 6 stycznia 1655 r. w Düsseldorfie. Tego samego dnia została ochrzczona¹¹. Po Eleonorze przyszła na świat kolejna córka Maria Adelajda Anna (1656), która zmarła kilka miesięcy po narodzinach, podobnie jak Zofia Elżbieta (1657–1658). Obydwie dziewczynki pochowane zostały w kościele

⁸ Filip Wilhelm był prawnikiem Albrechta V Wittelsbacha i Anny Habsburg, podobnie jak Anna Katarzyna Konstancja.

⁹ R. Hassencamp, *Der Ehebund der polnischen Prinzessin Anna Catharina Constantia mit Philipp Wilhelm v. Pfalz-Neuburg und seine politischen Folgen*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen” 1894, t. 9, s. 411–419.

¹⁰ J.M. Beitelrock, *Geschichte des Herzogthums Neuburg oder der jungen Pfalz*, t. 3, Aschaffenburg 1865, s. 51.

¹¹ W. Kaps, *Eleonore Magdalena (Theresia) von Pfalz-Neuburg (1655–1720)*, s. 9, <https://www.pfalzneuburg.de/wp-content/uploads/2010/03/EleonoreMagdalena1.pdf> [22.02.2021].

św. Andrzeja w Düsseldorfie. Dopiero urodzony w 1658 r. syn Jan Wilhelm (1658–1716) przełamał złą passę i przetrwał niebezpieczeństwa początków życia. Kolejni synowie to: Wolfgang Jerzy Fryderyk Franciszek (1659–1683), Ludwik Antoni (1660–1694), Karol Filip (1661–1742), Aleksander Zygmunt (1663–1737), Franciszek Ludwik (1664–1732) i Fryderyk Wilhelm (1665–1689). Po kilku synach księżna urodziła dwie dziewczynki: Marię Zofię Elżbietę (1666–1699) i Marię Annę Adelajdę (1667–1740), następnie syna – Filipa Wilhelma Augusta (1668–1793), kolejno dwie córki: Dorotę Zofię (1670–1748) i Jadwigę Elżbietę Amalię (1673–1722) oraz szybko zmarłego syna Jana (1675). Jako ostatnie dziecko księżęcej pary przyszła na świat Leopoldyna Eleonora (1679–1693).

Imiona wybierane dla dzieci, zarówno synów jak i córek, wynikały z rodowych tradycji. Pierworodna Eleonora Magdalena Teresa na przykład dostała imiona po żonie cesarza Ferdynanda III, Eleonorze Gonzadze (1598–1655), księżniczce mantuańskiej, imię to nosiła również jej babka matczyna, Zofia Eleonora; Magdalena po babce ze strony ojca, Magdalenie (1587–1628), bawarskiej księżniczce z rodu Wittelsbachów, córce Wilhelma V Pobożnego (1548–1626) i Renaty Lotaryńskiej (1544–1602), żonie palatyna Wolfganga Wilhelma Wittelsbacha (1578–1653); Teresa na cześć św. Teresy. Młodsze dziewczynki nazywano po babkach i ciotkach, zarówno ze strony ojca, jak i matki. Imiona Maria, Anna czy Zofia stosunkowo często pojawiały się w tym czasie, rzadziej występujące Dorota czy Jadwiga nosiły imiona m.in. siostry Elżbiety Amalii (Henrietta Dorota i Maria Jadwiga). Najmłodsza Leopoldyna Eleonora dostała zapewne imię po mężu najstarszej siostry, cesarzu Leopoldzie I (1640–1705).

W rodzinie Wittelsbachów, podobnie jak w innych rodzinach dynastycznych, od pokoleń występował zwyczaj odpowiedniego edukowania potomstwa¹². Przedstawiciele tej rodziny systematycznie spisywali instrukcje związane z wychowaniem dzieci i nie były to sytuacje wyjątkowe, tylko, można powiedzieć, rodzinna tradycja¹³. W przypadku Wittelsbachów zachowało się wiele pisemnych zaleceń adresowanych głównie do książęcych preceptorów oraz

¹² Por. chociażby zwyczaje w tym zakresie na dworze monachijskim: B. Kägler, *Frauen am Münchener Hof*, s. 119–131; G. Deutschländer, *Dienen lernen, um zu herrschen. Höfische Erziehung im ausgehenden Mittelalter (1450–1550)*, Berlin 2012; C. Kollbach, *Aufwachsen bei Hof. Aufklärung und fürstliche Erziehung in Hessen und Baden*, Frankfurt-Mein 2009.

¹³ D. Żołądź-Strzelczyk, *Rodzinne tradycje pisania instrukcji rodzicielskich w epoce nowożytnej*, „Horyzonty Wychowania” 2019, t. 18, nr 46, s. 53–68. Najnowsza praca tej autorki *O przedsięwzięciu peregrynacyjnej. Edukacyjne wojaże szlachty z Rzeczypospolitej w świetle instrukcji podróżnych*, Wilanów 2020, dotyczy specyficznego rodzaju instrukcji, mianowicie instrukcji podróżnych, które zdecydowanie różniły się od instrukcji wychowawczych.

ochmistrzów i ochmistrzyni¹⁴. Nie wchodząc zbyt głęboko w przeszłość rodu i koncentrując się tylko na tej jednej linii Wittelsbachów, wystarczy sięgnąć do najbliższych przodków interesującej nas rodziny. O wychowaniu potomstwa pradziada Filipa Ludwika (1547–1614), który zapoczątkował neuburską linię rodu, jego nadworny kaznodzieja pisał, że księżęta i księżniczki wychowywano „w dyscyplinie i wszystkich cnotach chrześcijańskich i książęcych, sztukach i językach”¹⁵.

Wybrani przez ojca opiekunowie i opiekunki wyposażeni byli w pisemne wskazówki ukierunkowujące edukację dzieci. Takie instrukcje sporządzono m.in. dla synów Filipa Ludwika: Augusta (1582–1632) i Jana Fryderyka (1587–1644). Pierwsza pochodzi z r. 1595¹⁶, druga z 1598 r.¹⁷ Rok później, w 1599 r., powstała jeszcze jedna, dotycząca ponownie Augusta¹⁸.

Podobnie było w przypadku syna najstarszego potomka i następcy Filipa Ludwika, Wolfganga Wilhelma. Żona Wolfganga, Magdalena, była córką Renaty Lotaryńskiej, która uchodziła za uczoną niewiastę i bardzo dbała o edukację wszystkich swoich dzieci. Dziewczęta na monachijskim dworze wprawdzie nie były tak troskliwie edukowane jak ich bracia, ale uczyły się pod kierunkiem preceptorów nie tylko tradycyjnych kobiecych prac, ale także języków obcych, m.in. łaciny¹⁹. Magdalena była kobietą wykształconą jak na tamte czasy, „nie tylko rozumiała i mówiła w kilku językach obcych, jak łacina, włoski, hiszpański i francuski, ale posiadała też dużą wiedzę z zakresu historii starożytnej i współczesnej”²⁰.

Jedyny syn Wolfganga i Magdaleny, Filip Wilhelm, w 1621 r. w wieku sześciu lat przeszedł spod opieki kobiet pod kuratelę męską. Otrzymał wtedy opiekunów – ochmistrza i preceptora – ochmistrem został Johann Bertram von Scheidt²¹, preceptorem zaś Jakub Linnich²². Zachowały się napisane dla nich obszerne wskazówki, a obok nich przygotowano także godzinowy i dzienny plan zajęć dla chłopca²³. Od dzieciństwa Filip Wilhelm wychowywany był z udziałem jezuitów. Jego ojciec w 1613 r. dokonał konwersji, sprowadził pierwszych jezuitów do Neuburga, oddając im tamtejszy kościół i fundując ko-

¹⁴ Zob. F. Schmidt, *Geschichte der Erziehung der Pfälzischen Wittelsbacher*; idem, *Geschichte der Erziehung der Bayerischen Wittelsbacher*, passim.

¹⁵ F. Schmidt, *Geschichte der Erziehung der Pfälzischen Wittelsbacher*, s. CVI.

¹⁶ Ibidem, nr 39.

¹⁷ Ibidem, nr 40.

¹⁸ Ibidem, nr 41.

¹⁹ F. Schmidt, *Geschichte der Erziehung der Bayerischen Wittelsbacher*, s. LXXVI.

²⁰ J.M. Beitelrock, *Geschichte des Herzogthums Neuburg*, t. 3, s. 26.

²¹ F. Schmidt, *Geschichte der Erziehung der Bayerischen Wittelsbacher*, nr 43.

²² Ibidem, nr 44.

²³ F. Schmidt, *Geschichte der Erziehung der Bayerischen Wittelsbacher*, s. 316–318.

legium. Bliskie związki z Towarzystwem Jezusowym będzie miał Filip Wilhelm przez całe życie. Przedstawiciele zgromadzenia pełnili na jego dworze funkcje spowiedników, uczyli również religii. Starannie wykształcony książę znał języki: łacinę, włoski, francuski i hiszpański. Ponadto posiadał wiedzę z zakresu muzyki, matematyki, architektury, fortyfikacji, filozofii, prawa, historii, teologii moralnej i polemicznej, nawet z medycyny. Doskonale znał retorykę w mowie i piśmie. Do tego wyróżniał się w rycerskich ćwiczeniach, jeździe konnej, tańcu, szermierce, turniejach i grach w piłkę²⁴.

Zapewne to, że sam odebrał znakomite wykształcenie wpłynęło na jego działania w tym zakresie w stosunku do dzieci, które również starał się odpowiednio wykształcić i przygotować do życia i działalności. Będąc ojcem sporej gromadki dzieci, Filip Wilhelm wraz z małżonką dbał o ich odpowiednią edukację²⁵. Wzajemne stosunki w powiększającej się co roku rodzinie, szczególnie wspomniane wyżej relacje pary książęcej, tworzyły atmosferę przyjazną dzieciom, sprzyjającą ich rozwojowi. Rodzina spędzała sporo czasu razem, rodzice zabierali swe pociechy udając się do kolegium jezuickiego. Neuburscy jezuici odgrywali znaczącą rolę w życiu dworu i rodziny książęcej, tak jak wcześniej w życiu samego księcia. Odprawiali msze na dworze, modlili się w intencji rodziny książęcej; za każdym razem, kiedy Elżbieta Amalia była w ciąży, modlili się o jej szczęśliwe rozwiązanie. Kiedy dzieci przychodziły na świat, uświetniali ten fakt okolicznościowymi mowami. To jezuici uczyli zarówno chłopców, jak i dziewczynki religii, byli spowiednikami rodziny książęcej. Filip Wilhelm wraz z małżonką i dziećmi zapraszani byli na spektakle przygotowywane przez uczniów, a kiedy chłopcy podrosli, również w nich występowali. Kilkanaście razy w roku para książęca wraz z synami i córkami jadła obiady w kolegium, uczestniczyła w procesjach, itp.

Filip Wilhelm z żoną często podróżowali między Neuburgiem a Düsseldorfem i niektóre ich dzieci przyszły na świat właśnie w tej książęcej rezydencji. Niekiedy rodzice zabierali dzieci ze sobą w takie podróże, innym razem zostawały one w Neuburgu. Rodzina książęca odbywała też wspólnie pielgrzymki do pobliskich miejsc kultu. Wydaje się, że spędzali ze sobą dużo czasu, nie tylko rodzice, ale również dzieci, co przyczyniło się do zacieśnienia więzów rodzinnych. Eleonora Magdalena już jako cesarzowa korespondowała z ojcem, aż do jego śmierci. Ponadto Filip Wilhelm często odwiedzał córkę

²⁴ J. Bodler, *Lebens- und Sterbens-Lauff in einer Summa Weiland deß Durchleuchtigsten Fürstens, und Herrn, Herrn Philipp Wilhelm, Pfaltz-Grafen bey Rhein... mildseeligisten Angedenckens*, Dillingen 1690.

²⁵ W. Kaps, *Bildung und Erziehung der Kinder des Neuburger Pfalzgrafen Philipp Wilhelm* http://www.pfalzneuburg.de/wp-content/uploads/2010/03/Philipp_Wilhelm_Kinder.pdf [22.02.2021].

w Wiedniu. Wszystko to wyraźnie świadczy o zżyciu i bliskich relacjach ojca z córką²⁶.

Podtrzymując rodzinną tradycję, książęcy rodzice starannie wychowywali swe dzieci. Powierając je opiece obcych ludzi, spisywali wskazówki, które miały ukierunkować i pokazać zakres obowiązków preceptorów, ochmistrzów i ochmistrzyń. Zachowało się kilka instrukcji skierowanych do opiekunów dzieci – dla najstarszej córki Eleonory Magdaleny²⁷ i dla starszych synów Jana Wilhelma, Wolfganga Jerzego i Ludwika Antoniego z 1666 r.²⁸, kolejna z 1677 r. dotycząca edukacji córek: Marii Zofii, Marii Anny, Doroty Zofii i Jadwigi Elżbiety²⁹, jeszcze jedna z 1677 r. dotycząca młodszych synów: Aleksandra Zygmunta, Franciszka Ludwika, Fryderyka Wilhelma i Filipa Wilhelma³⁰ oraz ostatnia z 1681 r. dla synów Wolfganga Jerzego, Karola Filipa i Franciszka Ludwika³¹. W 1680 r. Filip Wilhelm zmodyfikował swe zalecenia zawarte w instrukcji dla ochmistrza młodszych synów³². Najmłodsze dziecko książęcej pary, urodzona w 1679 r. Leopoldyna Eleonora, po śmierci ojca znalazła się pod opieką brata, Jana Wilhelma, który również spisał dla jej ochmistrzyni w 1692 r. instrukcję³³. Jak widać z powyższych rozważań, w rodzinie tej istniała kilkupokoleniowa tradycja przygotowywania wskazówek dla ochmistrzów i ochmistrzyń, którym powierzano dzieci. Instrukcje spisywano zarówno dla opiekunów synów, jak i dla córek. Co interesujące, najstarsza i najmłodsza córka zostały w pewnym sensie wyróżnione instrukcjami sporządzonymi tylko dla nich; dla pozostałych dzieci powstały wskazówki „grupowe”, dla czterech córek, czy trzech lub czterech synów. Łączono w grupy dzieci urodzone w kolejnych latach i razem je wychowywano.

Dzieciństwo, dorastanie i edukacja Eleonory Magdaleny

Okres dzieciństwa i adolescencji jest czasem bardzo ważnym w życiu człowieka. To wtedy kształtuje się charakter, tożsamość, wtedy zdobywamy wiedzę i umiejętności potrzebne w funkcjonowaniu w dorosłości. Współcześnie zda-

²⁶ A.S. Stumpf, *Philipp Wilhelm, Herzog zu Neuburg, Jülich und Berg ect. als Familienvater*, „Zeitschrift für Baiern und die Angrenzenden Länder” 1817, t. 2, s. 2.

²⁷ F. Schmidt, *Geschichte der Erziehung der Pfälzischen Wittelsbacher*, nr 45.

²⁸ J. Breitenbach, *Instruktion des Herzogs Philipp Wilhelm von Neuburg für den Präceptor seiner Söhne vom 31 März 1666*, „Neuburger Kollektaneenblatt” 1896, t. 60, s. 1–29.

²⁹ F. Schmidt, *Geschichte der Erziehung der Pfälzischen Wittelsbacher*, nr 46.

³⁰ Ibidem, nr 47.

³¹ Ibidem, nr 48.

³² A.S. Stumpf, *Philipp Wilhelm, Herzog zu Neuburg, Jülich und Berg ect. als Familienvater*, s. 18.

³³ F. Schmidt, *Geschichte der Erziehung der Pfälzischen Wittelsbacher*, nr 49.

jemy sobie sprawę z potrzeb tego etapu, co wynika z naszej wiedzy o poszczególnych fazach życia człowieka i prawidłowościach rozwojowych nimi rządzących. Kiedyś takiej wiedzy nie posiadano, niemniej zdawano sobie sprawę z konieczności odpowiedniego zajęcia się dzieckiem i wyposażenia go w to, czego będzie w życiu potrzebowało. Stosunek do dziecka zdeterminowany był różnymi czynnikami, uzależnionymi od środowiska, statusu społecznego i materialnego, osobowości oraz doświadczeń indywidualnych i grupowych dorosłych otaczających dziecko. Zasadniczo można powiedzieć, że im wyższa pozycja rodziny, tym większa była świadomość rodzicielska, lepsze warunki życia i rozwoju dziecka. Oczywiście, bywały wyjątki od tej reguły, ale przywołana w niniejszych rozważaniach rodzina do nich nie należała i dbała o odpowiednią opiekę i wychowanie potomstwa.

Eleonora Magdalena dzieciństwo spędziła na ojcowskim dworze. Urodziła się w Düsseldorfie, a przebywała głównie w Neuburgu nad Dunajem i Benrath, gdzie, dzięki staraniom jej matki, wzniesiony został zamek na wodzie, w którym rodzina książęca spędzała okres letni. Mając liczne rodzeństwo, uczestniczyła zapewne w różnych uroczystościach, związanych z jej braćmi i siostrami. Czynnie brała również udział w życiu religijnym, w które zaangażowała się tak mocno, że rozważała wstąpienie do klasztoru. Rodzice jednak zdecydowali inaczej i księżniczka poślubiła jednego z najważniejszych europejskich władców.

Wskazówki dla Eleonory Magdaleny napisane zostały przez jej rodziców; te ojcowskie przedstawia XVIII-wieczna biografia cesarzowej³⁴. Zawierały zalecenia dotyczące sposobu spędzania czasu: godzina po godzinie ojciec rozpisał cały dzień i czynności, które należało wykonać. Zapewne spisując te zalecenia, Filip Wilhelm sięgał do podobnych wskazówek sporządzonych dla niego, kiedy był chłopcem³⁵. Dziewczynka powinna, jeżeli jest zdrowa, wstawać o godzinie 7.00, tak aby do godziny 8 była gotowa z ubraniem i pościeleniem łóżka. Od 8.00 do 9.00 powinna uczyć się języka francuskiego pod opieką wyznaczonej do tego damy dworu. Następnie od 9.00 do 10.30 miała mieć miejsce nauka religii po opieką ojca Raya, spowiednika i wychowawcy dzieci książęcych, po czym dziewczynka powinna uczestniczyć we mszy trwającej pół godziny (10.30–11.00). Od godziny 11.00 do 12.00 była przerwa na posiłek, a od 12.00 do 13.00 czas na odpoczynek i rekreację. Kolejna godzina przeznaczona była na tańce, a od 14.00 do 15.00 przewidziano ćwiczenia w pisaniu, potem od 15.00–16.00 kolejne zajęcia z ojcem Rayem, a następnie pod opieką damy dworu kolejna godzina nauki języka francuskiego i katechizmu. Od 17.00 do 18.00 dziewczynka miała ponownie czas na odpoczynek, następnie do 19.00

³⁴ F. Wagner, *Leben und Tugend Eleonorae Magdalенаe Theresiae Römischen Kayserin*, Wien 1721.

³⁵ Zob. F. Schmidt, *Geschichte der Erziehung der Bayerischen Wittelsbacher*, s. 316–318.

na spożycie wieczornego posiłku i wreszcie czas do łóżka³⁶. Wtorkowe popołudnia i czwartki miała wolne od nauki. Cały ten czas poświęcony był zabawom i tańcom, co, jak można się domyślać, sprawiało księżniczce dużo przyjemności. Dziewczynka lubiła polować, tańczyć, śpiewać i muzykować³⁷.

Bardzo podobne zalecenia widzimy w innych instrukcjach pochodzących z ziem niemieckich z tego okresu, np. wśród znajdujących się w archiwum w Monachium instrukcji dotyczących dzieci bawarskich Wittelsbachów znajdziemy zbliżone wskazówki dla ochmistrzyń córek księcia Karola Albrechta (1696–1745) z 1733 r.³⁸

Eleonora, tak jak później jej młodsze siostry, uczyła się pisania i czytania w języku łacińskim, francuskim i włoskim. Zachowane przekazy z czasów, kiedy była już żoną Leopolda, poświadczają jej umiejętności w tym zakresie. Biegle posługiwała się tymi językami, tłumaczyła i czytała książki po francusku i włosku. Bardzo ważną rolę w jej edukacji odgrywało wychowanie i praktyki religijne – codzienne modlitwy, począwszy od porannych zaraz po przebudzeniu, uczestniczenie we mszach, niekiedy kilkakrotnie w ciągu dnia. Od najmłodszych lat dwa razy dziennie robiła rachunek sumienia, przed obiadem i przed pójściem spać. Spełniała także obowiązki wobec biednych i chorych: odwiedzała ich, rozdając jałmużnę. W życiu codziennym okazywała dużą skromność, pobożność, umiarkowanie w jedzeniu, przestrzegała także postów. Jak wspomniano, w młodości myślała o wstąpieniu do klasztoru, najchętniej karmelitanek³⁹, ale przeznaczony był jej inny los.

W 1672 r. matka księżniczki, Elżbieta Amalia Magdalena, spisała na potrzeby dalszego wychowania i kształtowania 17-letniej córki instrukcję⁴⁰. Na ochmistrzynię księżniczki powołana została pani von Spiering, pod której opieką panna miała pozostawać na zamku w Benrath. Niestety, nie wiemy dokładnie, która z pań von Spiering pełniła tę funkcję. Najprawdopodobniej była to Maria Zuzanna von Thurn zu Alten-und Neubeuern (1622–1683), córka Jerzego von Thurna (zm. 1632) i Marii Jakoby von Gumpfenberg⁴¹. Jej mężem był Wolfgang Adrian von Spiering (1620–1661) z linii z Fronberga, od 1640 r. związa-

³⁶ F. Wagner, *Leben und Tugend Eleonorae Magdalanae*, s. 25–26.

³⁷ W. Kaps, *Eleonore Magdalena*, s. 21.

³⁸ B. Kägler, *Zum Verhältnis von Religion und Bildung in der Zeit der Konfessionalisierung*, [w] *Religion und Bildung. Antipoden oder Weggefährten?* red. J. Sautermeister, E. Zwick, Paderborn 2019, s. 154.

³⁹ W. Kaps, *Eleonore Magdalena*, s. 29.

⁴⁰ Wydana została wśród innych książących instrukcji wychowawczych przez Fryderyka Schmidta w *Geschichte der Erziehung der Pfälzischen Wittelsbacher*, nr 45, s. 150–153.

⁴¹ L. Peters, „...wie es einer tugentsamen fürstlichen Princessin wohl anstehet ...”. *Die in Schloss Benrath 1672 festgelegten Erziehungsregeln für die spätere Kaiserin Eleonore Magdalena (1655–1720)*, „Düsseldorfer Jahrbuch” 2010, t. 80, s. 320.

ny, podobnie jak inni przedstawiciele tej gałęzi rodu, z dusseldorfskim dworem. Mieli pięcioro dzieci, troje z nich dożyło dorosłości⁴².

Instrukcja składała się z 12 zasadniczych punktów, którymi miała kierować się ochmistrzyni w wychowaniu księżniczki. Po pierwsze, ochmistrzyni powinna robić wszystko, aby księżęca córka postępowała, jak przystało na księżniczkę. Powinna przebywać z nią cały czas i nie spuszczać jej z oczu. Gdyby zauważyła jakieś niewłaściwe zachowanie, powinna zwrócić jej uwagę, ale z uśmiechem i pokornymi słowami. Gdyby to nie skutkowało, ochmistrzyni miała poinformować o tym księżnę-matkę. W kolejnym punkcie mowa jest o tym, że bojaźń boża jest fundamentem cnoty. Księżniczka powinna rano i wieczorem modlić się i nad tym również powinna czuwać pani von Spiering. Trzeci punkt zalecał, aby ochmistrzyni uważała, czy księżniczka jest odpowiednio obsłużona i czy w odpowiednim czasie kładzie się spać. Po czwarte, należy zobligować ochmistrzynię, aby księżniczka miała zajęcie i nie trwonila czasu, lecz zajmowała się tym, co przystoi pannie, czyli językami, tańcem i sztukami pięknymi. Podczas czasu wolnego powinny jej towarzyszyć panny dworskie. Piąty punkt mówił o tym, że jeżeli ktoś chciałby złożyć księżniczce wizytę, powinien uzyskać zgodę ochmistrzyni, a niekiedy konieczna była nawet aprobata księżnej-matki. Ochmistrzyni była zobowiązana nie tylko uważać na wszystko, co dzieje się podczas spotkania, ale także na to, czy księżniczka dobrze się zachowuje, czy odpowiada jak należy. Panna nie powinna pozostawać milcząca, lecz uczestniczyć w rozmowie. Ochmistrzyni winna instruować księżniczkę, jak ma się odnosić do konkretnych osób w zależności od ich pozycji i urodzenia. Ponadto ochmistrzyni powinna, mówi punkt szósty, uważać, aby w obecności księżniczki nie mówiono o rzeczach nieodpowiednich. Po siódme, Eleonora Magdalena powinna okazywać wszystkim życzliwość, ale należy się upewnić, że nikt, a szczególnie służba, nie będzie robić niczego, co mogłoby jej uchybić.

Kolejny, ósmy punkt dotyczy zdrowia Eleonory Magdaleny. Ochmistrzyni powinna starać się, aby panna dbała o swoje zdrowie. Gdyby była chora, należy natychmiast powiadomić księżnę-matkę. Nie można, bez konsultacji z księżącym lekarzem, stosować żadnych medykamentów. Dziewiąty punkt mówi o tym, że księżniczka nie powinna bez pozwolenia matki wychodzić ani podejmować jakichkolwiek istotniejszych czynności. Dziesiąty punkt wskazywał, że ochmistrzyni jest, z upoważnienia księżnej, przełożoną wszystkich pozostających w służbie księżniczki i bez jej zgody nikt nie może opuszczać otoczenia Eleonory Magdaleny. Jedenasty punkt dotyczył tego, aby ochmistrzyni pilno-

⁴² Leo Peters rozważa również możliwość, że była to druga żona Franza Wilhelma von Spiering (1582–1649), Elzbieta Walpurga von Hatzfeld-Weisweiler (zm. 1677), określana w źródłach jako ochmistrzyni. Por. L. Peters, „... wie es einer tugentsamen fürstlichen Princessin wohl anstehet”, s. 320.

wała, żeby wszyscy, którzy służą księżniczce rzetelnie i sumiennie traktowali swoje obowiązki, okazując jej należyty szacunek. Ostatni punkt mówił o tym, że do ochmistrzyni należeć ma dbanie o utrzymanie spokoju i porządku wśród służby, a jeśli coś będzie nie tak jak powinno, należało powiadomić księżną.

Były to, jak widać, zalecenia dotyczące wychowania panny, pokazujące że najważniejsze jest jej zachowanie, odpowiednie traktowanie innych, przystojne spędzanie czasu w starannie dobranym towarzystwie. Czuwać nad tym wszystkim miała ochmistrzyni odpowiadająca przed księżną-matką.

Młodsze księżniczki i ich edukacja

Kiedy kolejne córki księżęce podrosły, podobnie jak ich najstarsza siostra zostały oddane pod opiekę ochmistrzyni, której zakres obowiązków przedstawiony został w instrukcji spisanej w marcu 1677 r.⁴³ Zdecydowano o wspólnym wychowaniu córek, mimo że panny różniły się wiekiem: Maria Zofia miała w tym czasie 10 lat⁴⁴, Maria Anna – 9, Dorota Zofia – 6⁴⁵, ale Jadwiga Elżbieta już tylko 3 lata⁴⁶.

Ochmistrzynią księżniczek została pani von Claw. Wiadomo o niej, że pochodziła z rodziny szlacheckiej, była wdową i, rzecz jasna, odznaczała się „cnotliwym życiem i postępowaniem”. Kompetencje w zakresie opieki nad dziećmi potwierdzały wcześniejsza opieka i wychowanie jej własnych dzieci. Księżęcy rodzice uznali to za wystarczające, obdarzyli ją zaufaniem i powierzyli wychowanie swoich córek. Podobnie jak w przypadku synów i najstarszej córki, wyposażyli ochmistrzynię w spisane wskazówki. Z jednej strony podkreślali w nich, że opiekująca się księżniczkami ochmistrzyni powinna dawać dobry przykład, tak aby uczyć panny pobożności, pokory, prawdomówności, życzliwości i dobroczynności, zwłaszcza wobec ubogich i potrzebujących, z drugiej zaś zalecali, aby księżniczki traktowały opiekunkę z szacunkiem i okazywały jej posłuszeństwo.

Instrukcja zawiera, podobnie jak ta napisana dla Eleonory Magdaleny, 12 punktów i w pierwszym z nich znalazły się powyższe uwagi. W kolejnych zaś ustalony został porządek dnia. Księżniczki miały wstawać latem o godzinie 6.00 (zimą o 7.00) i po pościeleniu łóżka brać udział we mszy św. Następnie do godziny 9.00 był czas na naukę czytania i pisanie po niemiecku, od 9.00 do

⁴³ F. Schmidt, *Geschichte der Erziehung der Bayerischen Wittelsbacher*, nr 46.

⁴⁴ W. Kaps, *Maria Sophia von Pfalz-Neuburg (1666–1699)* <https://www.pfalzneuburg.de/wp-content/uploads/2010/03/MariaSophia.pdf> [11.07.2022].

⁴⁵ W. Kaps, *Dorothea Sophia von Pfalz-Neuburg (1670–1748)* <https://www.pfalzneuburg.de/wp-content/uploads/2010/03/DorotheaSophia.pdf> [8.07.2022].

⁴⁶ W. Kaps, *Hedwig Elisabeth (Amalia) von Pfalz-Neuburg (1673–1722)* <https://www.pfalzneuburg.de/wp-content/uploads/2010/03/HedwigElisabeth.pdf> [18.07.2022].

10.00 nauka łaciny, a od 10.00 do 11.00 lekcja tańca. Od 11.00 do 13.00 obiad i rekreacja. Kolejna godzina, od 13.00 do 14.00, była przeznaczona na czytanie i pisanie po niemiecku, od 14.00 do 15.00 na język łaciński, a od 15.00 do 16.00 na zmianę francuski i włoski. Od 16.00 do 17.00 miała odbywać się lekcja tańca, następnie nauka śpiewu, od 18.00 do 19.30 kolacja, po niej zaś pół godziny rekreacji. O godzinie 8.00 powinny przygotowywać się do snu, na co miały pół godziny. O 20.30 powinny być w łóżkach, zimą zaś o 21.00.

W niedziele i święta dziewczęta miały uczestniczyć we mszy św. o godzinie 8.00 rano, podobnie po południu. Ochmistrzyni powinna zadbać o odpowiednie zachowanie dziewczynek w kościele: nie powinny one rozmawiać, kręcić się, rozglądać, miały słuchać pilnie kazania. Po powrocie do domu opiekunka, zgodnie z zaleceniami, odpytywała dziewczęta, co zapamiętały ze słów kapłana. W soboty i dni świąteczne księżniczki miał odwiedzać jezuita, wyznaczony przez rektora kolegium w porozumieniu z ksiądzami rodzicami, i uczyć je katechizmu tudzież wszystkiego potrzebnego „do zbawienia dusz”. Powinien on dostosować swe nauki do „wieku i możliwości księżniczek”. Na neuburskim dworze codziennie odprawiano od trzech do czterech mszy i dziewczęta, podobnie jak chłopcy, od małego w nich uczestniczyły, co kształtowało ich pobożność i nawyki. Panny powinny również każdego dnia wieczorem odprawiać rachunek sumienia⁴⁷.

Instrukcja zawiera również wskazówki dotyczące zachowania przy stole, jak należy postępować przy jedzeniu i picciu. Zalecano, aby dziewczęta siedziały wyprostowane, ze skromnie spuszczoną głową i zamkniętymi ustami. Podczas spożywania pokarmu powinny gryźć z zamkniętymi ustami. Podczas odwiedzin osób spoza najbliższego otoczenia panienek ochmistrzyni ma im towarzyszyć i uważać, czy zachowują się jak przystało na panny z dobrego domu. Gdyby jednak zauważyła, że nie wszystko jest jak należy i któraś z dziewcząt zachowuje się nieodpowiednio, miała wstrzymać się z naganą do momentu, gdy będą same i dopiero wtedy zwrócić jej uwagę. Ochmistrzyni mogła nawet, w ostateczności, gdyby panny nie słuchały napomnień, wymierzyć karę różgi, pamiętając oczywiście o ich urodzeniu.

Nauka panienek przeplatana miała być rekreacją, co miało pozytywnie wpłynąć na ich zdrowie i rozwój. W zależności od pogody panny miały spacerować na powietrzu, a w zimne dni rekreacja miała odbywać się w domu. Ochmistrzyni miała również czuwać nad ubiorami księżniczek i pościelą. Gdyby była potrzeba sprawienia im nowych sukien czy bielizny, powinna zgłosić to księżnej i czekać na jej decyzję. Panny uczyły się także robótek ręcznych. Rezultatem pierwszej

⁴⁷ J.B. Graßegger, *Fortsetzung der Notizen über Neuburg und dessen Umgebung unter den Herzogen Philipp Wilhelm und Churfürst Johann Wilhelm, vom Jahre 1671 bis 1703*, „Kollectaneen-Blatt für die Geschichte Bayerns, insbesondere des ehemaligen Herzogtums Neuburg” 1852, t. 18, s. 26.

pracy ich rąk były m.in. dwie własnoręcznie wyhaftowane poduszki, które dwie z księżniczek ofiarowały jezuitom jako podkładowe do ksiąg mszalnych⁴⁸.

Najmłodszą córką i ostatnim dzieckiem pary książęcej była urodzona w 1679 r. Leopoldyna Eleonora (zm. 1693)⁴⁹. Również w związku z jej wychowaniem powstała instrukcja skierowana do ochmistrzyni. Po śmierci ojca, który zmarł w 1690 r., spisał ją najstarszy brat, Jan Wilhelm, 16 marca 1692 r., kiedy siostra miała 13 lat⁵⁰. Ojciec w swoim testamencie zobowiązał go do opieki nad rodzeństwem, zalecając m.in. zapewnienie najmłodszej siostrze odpowiedniego wychowania godnego panny z rodziny książęcej.

Podobnie jak przedstawione wyżej wskazówki, zarówno dla Eleonory, jak i dla młodszych księżniczek, instrukcja dla Leopoldyny składała się z 12 punktów, ale były one mniej dokładne i szczegółowe. Ochmistrzynią została Anna Maria von Winckelhausen (1655–1723). Pochodziła ona ze szlacheckiej rodziny von Hompesch zu Bolheim, poślubiła w 1677 r. Filipa Wilhelma von Winckelhausen, pana na Kalkun. Jak wynika z instrukcji, w momencie powierzenia jej tej funkcji była ona wdową.

Leopoldyna powinna więc wstawać około godziny 8.00 i po porannych czynnościach związanych z toaletą, ubiorem, itp. rozpoczynać naukę. Księżniczka miała się uczyć języków – łaciny, niemieckiego i włoskiego, brać lekcje tańca i muzyki, uczyć się grać na jakimś instrumencie (brat proponował gitarę). Jej nauczycielami byli dworski kapelan Franciszek Benedetti, który uczył ją religii i języków, oraz kapelmistrz Moratelli, który dawał lekcje muzyki. Ponadto księżniczka miała uczyć się rysunków i malowania. Wraz z ochmistrzynią Leopoldyna powinna uczestniczyć w rozmaitych spotkaniach, audiencjach, przyglądać się uroczystościom, aby obserwować zachowanie dam w konkretnych sytuacjach, kształtować swoje maniery i uczyć się stosownego postępowania. Ochmistrzyni była także odpowiedzialna za zdrowie księżniczki. Powinna czuwać nad nim wspólnie z dworskim lekarzem, a także pilnować, aby panna nie jadła potraw dla niej nieodpowiednich czy niezdrowych.

Podsumowanie

Filip Wilhelm i Elżbieta Amelia wychowywali swoje dzieci z wielką starannością, oddając je kolejno pod opiekę ochmistrzów lub ochmistrzyń, co czynili z namysłem, starannie dobierając opiekunów. Funkcję tę powierzano osobom zapewne dobrze znanym, związanym z dworem neuburskim. W przy-

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ W. Kaps, *Leopoldine Eleonore (Joseph) von Pfalz-Neuburg (1679–1693)* https://www.pfalzneuburg.de/wp-content/uploads/2010/03/Leopoldine_Eleonore.pdf [10.07.2022].

⁵⁰ F. Schmidt, *Geschichte der Erziehung der Bayerischen Wittelsbacher*, nr 49.

padku dziewcząt były to wdowy szlacheckiego pochodzenia, które wychowały już swoje dzieci, dlatego uznawano, że mają odpowiednie doświadczenie w opiece i edukacji młodego pokolenia. Ochmistrzynie, podobnie jak mężczyźni wybrani do opieki nad chłopcami, wyposażano w instrukcje, które otrzymywały przy obejmowaniu obowiązków. Edukacja pańienek była podobna. Dotyczyło to nie tylko córek omawianej rodziny, ale ogólnego ówczesnego trendu wychowawczego. Edukacja dziewcząt skupiona była na określonych, wspomnianych wcześniej założeniach, stąd nie dziwi podobieństwo opisanych wskazówek. Odwrotnie, jest potwierdzeniem konsekwencji rodziców (i brata) w zakresie edukacji dziewcząt.

Najważniejszą sprawą w wychowaniu panny było kształtowanie pobożności. Podkreślano konieczność uwzględniania tego elementu edukacji dzieci poprzez wdrażanie do praktyk religijnych. Instrukcje zalecały także konieczność kształtowania charakteru dziewcząt. Zwracano uwagę na to, żeby wypełnić im czas, tak aby nie próżnowały, ale spędzały czas na przystojnych zajęciach. Panny z rodu Wittelsbachów, mimo że oddane zostały pod opiekę ochmistrzyń, cały czas jednak pozostawały pod czujnym okiem rodziców, z którymi ochmistrzynie zawsze powinny być w kontakcie.

Dzieci obojga płci Filipa Wilhelma i Elżbiety Amelii dostały w dorosłym życiu najwyższych zaszczytów, osiągając godność elektorów Rzeszy w przypadku synów lub poślubiając europejskich władców w przypadku córek. Filip Wilhelm, po śmierci Karola II (1651–1685) elektora palatynatu reńskiego, który zmarł bezdzietny, został kolejnym elektorem Rzeszy. Po jego śmierci kolejno dwaj jego synowie dostąpili tej godności: najpierw najstarszy syn Jan Wilhelm (1690–1716), następnie Karol Filip (1716–1742). Z kolei Franciszek Ludwik sięgnął po najwyższe godności kościelne, był bowiem biskupem wrocławskim, a także biskupem Wormacji i arcybiskupem Trewiru i Moguncji. Należał więc również do grona elektorów Rzeszy. Biskupem Wormacji i wielkim mistrzem zakonu krzyżackiego został Ludwik Antoni, natomiast Aleksander Zygmunt biskupem Augsburga. Córki zaś dobrze wydano za mąż. Pierworodna Eleonora Magdalena została trzecią żoną cesarza Leopolda I Habsburga, matką dwóch cesarzy Józefa (1678–1711) oraz Karola (1685–1740). Jej wnuczką była cesarzowa Maria Teresa (1717–1780). Młodsze siostry Eleonory poślubiły: Maria Zofia króla Portugalii Piotra II (1648–1706), Maria Anna króla Hiszpanii Karola II (1661–1700). Dorota Zofia była żoną kolejno dwóch władców Parmy i matką hiszpańskiej królowej Elżbiety Farnese (1692–1766). Jadwiga Elżbieta została w 1691 r. żoną polskiego królewicza Jakuba Ludwika Sobieskiego (1667–1737)⁵¹. Najmłodsza

⁵¹ A. Skrzypietz, *Królewicz Jakub Sobieski i jego kontakty z dworami europejskimi do wybuchu wielkiej wojny północnej*, „Więki Stare i Nowe” 2012, t. 4 (9), s. 20–43.

Leopoldyna zmarła jako narzeczona elektora Bawarii Maksymiliana II Emanuela Wittelsbacha (1662–1726).

Na podkreślenie zasługuje, że para książęca dbała nie tylko o odpowiednie wychowanie synów, co było normą, ale także córek. Nie było to może czymś całkowicie wyjątkowym, ale znamienne jest spisanie wskazówek zarówno dla opiekunów synów, jak i opiekunek córek. Ta troska rodziców na dworze neuburskim o wychowanie dzieci została zauważona już współcześnie. Przebywający w 1671 r. na dworze Filipa Wilhelma wysłannik cesarza, kanonik koloński Frobenius von Fürstenberg (1627–1685), pisał o księżniczkach i książętach: „takiego wykształcenia i takich dzieci nie spotyka się na żadnym dworze w Europie”⁵².

Bibliografia

Źródła

- Beitelrock J.M., *Geschichte des Herzogthums Neuburg oder der jungen Pfalz*, t. 3, Aschaffenburg 1865.
- Bodler J., *Lebens- und Sterbens-Lauff in einer Summa Weiland deß Durchleuchtigsten Fürstens, und Herrn, Herrn Philipp Wilhelm, Pfaltz-Grafen bey Rhein... mildseeligisten Angedenckens*, Dillingen 1690.
- Gelbke J.H., *Herzog Ernst der Erste gennant der Fromme zu Gotha als Mensch und Regent*, t. 3, Gotha 1810.
- Graßegger J.B., *Fortsetzung der Notizen über Neuburg und dessen Umgebung unter den Herzogen Philipp Wilhelm und Chürfürst Johann Wilhelm, vom Jahre 1671 bis 1703*, „Kollectaneen-Blatt für die Geschichte Bayerns, insbesondere des ehemaligen Herzogtums Neuburg“ 1852, t. 18, 1–49.
- Radziwiłł B., *Informacja panom ekonomom córki mej (1667)*, [w] *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI–XVII w.)*, wstęp, objaśnienia D. Żołędź-Strzelczyk, M.E. Kowalczyk, Wrocław 2017, s. 397–415.
- Schmidt F., *Geschichte der Erziehung der Bayerischen Wittelsbacher von den frühesten Zeiten. Urkunden nebst geschichtlichen Überblick und Register*, Berlin 1892 (Monumenta Germaniae Paedagogica, nr 14).
- Schmidt F., *Geschichte der Erziehung der Pfälzischen Wittelsbacher. Urkunden*, Berlin 1899 (Monumenta Germaniae Paedagogica, nr 19).
- Wagner F., *Leben und Tugend Eleonora Magdalenae Theresiae Römischen Kayserin*, Wien 1721.

⁵² J.B. Graßegger, *Fortsetzung der Notizen über Neuburg und dessen Umgebung unter den Herzogen Philipp Wilhelm und Chürfürst Johann Wilhelm, vom Jahre 1671 bis 1703*, „Kollectaneen-Blatt für die Geschichte Bayerns, insbesondere des ehemaligen Herzogtums Neuburg“ 1852, 18, s. 2.

Opracowania

- Augustyniak U., *Instrukcja Bogusława Radziwiłła dla opiekunów jego córki, Ludwiki Karoliny. (Przyczynek do edukacji młodej ewangeliczki w końcu XVII wieku)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1991, t. 36, s. 215–235.
- Breitenbach J., *Instruktion des Herzogs Philipp Wilhelm von Neuburg für den Präceptor seiner Söhne vom 31 März 1666*, „Neuburger Kollektaneenblatt” 1896, t. 60, s. 1–29.
- Deuschländer G., *Dienen lernen, um zu herrschen. Höfische Erziehung im ausgehenden Mittelalter (1450–1550)*, Berlin 2012.
- Giza N., *Ideał kobiety angielskiego renesansu w świetle XVI–wiecznej literatury parenetycznej*, Kraków 2020.
- Hassencamp R., *Der Ehebund der polnischen Prinzessin Anna Catharina Constantia mit Philipp Wilhelm v. Pfalz-Neuburg und seine politischen Folgen*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen” 1894, t. 9, s. 411–419.
- Jacobi J., *Mädchen- und Frauenbildung in Europa. Von 1500 bis zur Gegenwart*, Frankfurt-Main 2013.
- Kägler B., *Frauen am Münchener Hof (1651–1756)*, Kallmünz-Opf. 2011.
- Kägler B., *Zum Verhältnis von Religion und Bildung in der Zeit der Konfessionalisierung*, [w] *Religion und Bildung. Antipoden oder Weggefährten?*, red. J. Sautermeister, E. Zwick, Paderborn 2019, s. 143–163.
- Kollbach C., *Aufwachsen bei Hof. Aufklärung und fürstliche Erziehung in Hessen und Baden*, Frankfurt-Main 2009.
- Peters L., „...wie es einer tugentsamen fürstlichen Princessin wohl anstehet ...”. *Die in Schloss Benrath 1672 festgelegten Erziehungsregeln für die spätere Kaiserin Eleonore Magdalena (1655–1720)*, „Düsseldorfer Jahrbuch” 2010, t. 80, s. 317–323.
- Stumpf A.S., *Philipp Wilhelm, Herzog zu Neuburg, Jülich und Berg ect. als Familienvater*, „Zeitschrift für Baiern und die angrenzenden Länder” 1817, t. 2, s. 1–29.
- Targosz K., *Sawantki w Polsce XVII w. Aspiracje intelektualne kobiet ze środowisk dworskich*, Warszawa 1997.
- Thomas A.L., *A House Divided: Wittelsbach Confessional Court Cultures in the Holy Roman Empire, c. 1550–1650*, Leyden–Boston 2010.
- Többicke P., *Höfische Erziehung – Grundsätze und Struktur einer pädagogischen Doktrin des Umgangsverhaltens, nach den fürstlichen Erziehungsinstruktionen des 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Darmstadt 1983.
- Travitsky B.S., *Reprinting Tudor History: The Case of Catherine of Aragon*, „Renaissance Quarterly” 1997, t. 50, nr 1, s. 164–174.

Skrzypietz A., *Królewicz Jakub Sobieski i jego kontakty z dworami europejskimi do wybuchu wielkiej wojny północnej*, „Wicki Stare i Nowe” 2012, t. 4 (9), s. 20–43.

Żołądz-Strzelczyk D., *O przedsięwzięciu peregrynacyjnej. Edukacyjne wojaże szlachty z Rzeczypospolitej w świetle instrukcji podróżnych*, Wilanów 2020.

Żołądz-Strzelczyk D., *Rodzinne tradycje pisania instrukcji rodzicielskich w epoce nowożytnej*, „Horyzonty Wychowania” 2019, t. 18, nr 46, s. 53–68.

Zasoby internetowe

Kaps W., *Bildung und Erziehung der Kinder des Neuburger Pfalzgrafen Philipp Wilhelm*, http://www.pfalzneuburg.de/wp-content/uploads/2010/03/Philipp_Wilhelm_Kinder.pdf [22.02.2021].

Kaps W., *Dorothea Sophia von Pfalz-Neuburg (1670–1748)*, <https://www.pfalzneuburg.de/wp-content/uploads/2010/03/DorotheaSophia.pdf> [8.07.2022].

Kaps W., *Eleonore Magdalena (Theresia) von Pfalz-Neuburg (1655–1720)*, <https://www.pfalzneuburg.de/wp-content/uploads/2010/03/Eleonore-Magdalena1.pdf> [22.02.2021].

Kaps W., *Hedwig Elisabeth (Amalia) von Pfalz-Neuburg (1673–1722)*, https://www.pfalzneuburg.de/wp-content/uploads/2010/03/Hedwig_Elisabeth.pdf [18.07.2022].

Kaps W., *Leopoldine Eleonore (Josepha) von Pfalz-Neuburg (1679–1693)*, https://www.pfalzneuburg.de/wp-content/uploads/2010/03/Leopoldine_Eleonore.pdf [10.07.2022].

Kaps W., *Maria Sophia von Pfalz-Neuburg (1666–1699)*, <https://www.pfalzneuburg.de/wp-content/uploads/2010/03/MariaSophia.pdf> [11.07.2022].

Prof. dr hab. Dorota Żołądz-Strzelczyk, kierowniczką Zakładu Historii Wychowania na Wydziale Studiów Edukacyjnych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zainteresowania naukowe: dzieje wychowania XVI–XVIII w., historia dzieciństwa i opieki nad dzieckiem, kobiety w dawnej Polsce, dzieje szkolnictwa wielkopolskiego epoki staropolskiej, podróże edukacyjne XVI–XVII w., staropolskie instrukcje wychowawcze, dzieje zabaw i zabawek dziecięcych. Publikacje (wybór): *Ideaty edukacyjne doby staropolskiej. Stanowe modele i potrzeby edukacyjne XVI i XVII wieku*, Warszawa-Poznań 1990; *Peregrinatio academica. Studia młodzieży polskiej z Korony i Litwy na akademiach i uniwersytetach niemieckich w XVI i 1 poł. XVII wieku*, Poznań 1996; *Dziecko w dawnej Polsce*, Poznań 2002, 2006; *Szkoły w Wielkopolsce – od średniowiecznych początków do reform Komisji Edukacji Narodowej*, Poznań 2010; *Codziennosc dziecięca opisana słowem i obrazem. Życie dziecka na ziemiach polskich od XVI do XVIII wieku*,

(współautorstwo K. Kabacińska-Łuczak), Warszawa 2011; *Dzieje zabawek dziecięcych na ziemiach polskich do początku XX wieku* (współautorstwo I. Gomułka, M. Nawrot-Borowska, K. Kabacińska-Łuczak), Wrocław 2016; *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI–XVII w.)*, wstęp, objaśnienia D. Żołądź-Strzelczyk, M.E. Kowalczyk, Wrocław 2017; *Przestrogi i nauki dla dzieci. Instrukcje rodzicielskie (XVIII w.)*, wstęp, objaśnienia M.E. Kowalczyk, D. Żołądź-Strzelczyk, Wrocław 2017; „*Pod każdym względem szlachetne ci dają wychowanie*”. *Studia z dziejów wychowania szlachty w epoce staropolskiej*, Wrocław 2017; *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794. Szkoły w Wydziale Wielkopolskim*, Warszawa 2018 (współautorstwo M. Nowicki, K. Ratajczak, J. Gulczyńska); „*O przedsięwzięciu peregrynacyjnej*” – edukacyjne wojaże szlachty z Rzeczypospolitej w świetle instrukcji podróżnych, Wilanów 2020; *Polskie lalki celuloidowe*, [współautor A. Sztylko] Wrocław 2022.

Data zgłoszenia artykułu: 20 lipca 2022 r.

Data przyjęcia do druku: 30 listopada 2022 r.